

Marcel Proust met een fonograaf.

Jilt Jorritsma

Hoog van de Toren

De kunst van de dissociatie

De historicus houdt zich voornamelijk bezig met het schrijven en construeren van verhalen. Hij is zodoende continu bezig om orde te scheppen in een chaos van details die uit het verleden zijn overgeleverd. Maar houdt hij zichzelf daarmee eigenlijk niet voor de gek? In deze Hoog van de Toren hint Jilt Jorritsma naar een vorm van geschiedschrijving die buiten de orde van het causale verhaal treedt en recht doet aan de wanorde en willekeurigheid van het verleden.

In den beginne was er Chaos.

- Ovidius¹

De geschiedwetenschap heeft zichzelf lange tijd misleid. Ze heeft geprobeerd om de feitelijkheden van handelingen en gebeurtenissen uit het verleden weer te geven zoals deze werkelijk hebben plaatsgevonden, maar is daarbij vaak voorbij gegaan aan de erkenning dat deze werkelijkheid niet rechtstreeks toegankelijk is.² Dit blijft één van de valkuilen van het vak van de historicus. Hij is belast met het gegeven dat de uitkomst van de geschiedenis hem al bekend is – als het licht aan het einde van de tunnel verblindt het hem, waardoor hij deze uitkomst als onontkoombaar ervaart. Dit is niet onlogisch. Nassim Nicholas Taleb observeerde al eens dat de menselijke geest een ‘wonderlijke verklaringsmachine’ is, één die in staat is om in bijna alles een betekenis te vinden en met onvoorspelbaarheid geen raad weet.³ Ons brein is zodoende continu bezig met het genereren van orde in een chaos van details.⁴ Dit maakt de mens bij uitstek geschikt om met zijn eigen verleden aan de haal te gaan. Ook al beweegt hij zich in dezelfde richting als dat verleden, hij wordt continu de andere kant op getrokken. Net als Orpheus, terugkerend uit de onderwereld, is de mens geneigd om steeds maar weer

over zijn schouder achterom te kijken naar datgene wat achter hem ligt. Deze retrospectieve visie is de ‘natuurlijke functie van het intellect’.⁵

Dit verklaringsmechanisme heeft de mens nodig om continuïteit in zijn leven te scheppen. Het beschermt hem tegen de volatiliteit van het verleden, tegen de willekeurige en onvoorspelbare schokken en breuken in de tijd. Op die manier verandert ons verstand het verleden in een geleidelijk en logisch geheel, en maakt het ons blind voor willekeurigheid en discontinuïteiten.⁶ Geschiedenis, zo stelt Frank Ankersmit, is daarom in essentie de kunst van de associatie. Wanneer de historicus rekenschap geeft van het verleden, scheidt hij een reeks van associaties die resulteert in een geconfigureerde opvatting van het verleden: ‘*What was initially a chaos of disjointed events of unrelated aspects of the past is now tied together into a coherent historical narrative by means of association*’.⁷ De associatie geeft ons de gelegenheid om het verleden te ontdoen van zijn vijandige en beangstigende kenmerken; het stelt ons in staat orde uit wanorde te scheppen. Dit brengt een zekere mate van analytische duidelijkheid met zich mee, maar het heeft tegelijkertijd een verstorend effect; het creëert de illusie van een gestaag oplopende causale druk.⁸ Historische gebeurtenissen worden hierdoor als voorspelbaar, verklaarbaar en minder willekeurig gezien. Daarnaast veranderen historische actoren in louter uitvoerende subjecten, onderdanig aan krachten die al lang vast lagen; causaliteiten die geworteld zijn in datgene wat vooraf ging, en die door zullen vloeien in datgene wat er in het vooruitzicht ligt.

In de geschiedschrijving door middel van associatie is dus geen ruimte voor het onvoorzienbare, het onbekende: datgene wat buiten het rijk van onze ordelijke verwachting ligt; datgene wat niemand had kunnen voorspellen, omdat niets in het verleden zou hebben gewezen op de mogelijkheid dat het daadwerkelijk zou gaan gebeuren. Nadat ze geschied zijn – deze hoogst onwaarschijnlijke, discontinue gebeurtenissen – lijken ze zo vanzelfsprekend en onontkoombaar dat hun voorspelbaarheid niet langer in twijfel wordt getrokken. Zoals Taleb opmerkt, is het alsof iedereen een mentale blinde vlek heeft in het erkennen van de impact van zulke gebeurtenissen. Deze ‘psychologische blindheid’ doet ons geloven dat het nieuwe niet echt nieuw is, maar al die tijd al begraven lag onder de oppervlakte van datgene wat eraan vooraf is gegaan.⁹ Of, in de woorden van Slavoj Žižek, ‘*if – accidentally – an event takes place, it creates the preceding chain which makes it appear inevitable*’.¹⁰ Het feit dat een gebeurtenis heeft plaatsgevonden, creëert daarom zijn eigen noodzakelijkheid; het wordt

voorspelbaar gemaakt. Het verleden wordt aangepast aan datgene wat er in het heden is gebeurd en *vice versa*; zodoende wordt de emotionele impact van het nieuwe gereduceerd.¹¹

Hoe is het dan mogelijk om zulke vernieuwende gebeurtenissen en handelingen naderhand te begrijpen op een manier die recht doet aan hun radicale ontwrichting en willekeurigheid? Dit probleem ligt niet in de aard van deze gebeurtenissen zelf, maar in de manier waarop we die gebeurtenissen waarnemen (of eigenlijk, de manier waarop we falen ze werkelijk waar te nemen).¹² Dit is waar de historicus zichzelf misleidt. Wanneer hij terugblijkt op de geschiedenis, probeert hij de handelingen uit het verleden te doen herleven zoals ze werkelijk plaatsvonden. Hij gaat er daarbij vanuit dat mensen mentaal volledig ‘aanwezig’ waren in het tot stand brengen van deze handelingen. Er wordt voorbij gegaan aan observaties gemaakt in de andere velden binnen de sociale wetenschappen (met name de psychologie), waarin aangetoond is dat mensen niet altijd ‘aanwezig’ zijn in hun handelingen.¹³ In deze staat van ‘onaanwezigheid’ zijn mensen in de gelegenheid zichzelf te verrassen – zowel op een goede als op een slechte manier. Ze staan als het ware aan de wieg van handelingen die ze wel uitvoeren, maar niet zelf onder controle hebben.¹⁴

Het wordt daarom tijd voor een vorm van geschiedschrijving die recht doet aan die onvoorzienbare momenten van ‘onaanwezigheid’ waarin de mens bewogen wordt door driften die buiten hem omgaan, driften die hem in staat stellen zichzelf te verrassen en te overstijgen. Om die reden pleit ik ervoor om de geschiedschrijving als de kunst van de associatie te vervangen door zijn antithese; de geschiedschrijving als de kunst van de dissociatie. Geschiedenis als associatie, of de geschiedenis van de orde, is gebaseerd op een zekere overeenkomst tussen subject en object; het is gesticht op het idee dat het begrippende verstand in het heden zichzelf terug kan vinden in de handelingen en gebeurtenissen van het verleden.¹⁵ Echter, als orde datgene is waarin we onszelf kunnen herkennen, dan is wanorde de ‘orde waar we niet naar op zoek zijn’; datgene waarin we onszelf niet herkennen en daarom niet of nauwelijks kunnen begrijpen.¹⁶ Geschiedenis als dissociatie, de geschiedenis van wanorde, werkt daarom in de omgekeerde richting. Het houdt zich bezig met die situaties in het verleden waarin het verstand zich juist niet herkent en begrijpt, simpelweg omdat het er niet bij aanwezig was.

Om deze materie grijpbaarder te maken, wend ik mij tot een gebeurtenis die vermoedelijk nog in uw geheugen zal staan gegrift; namelijk de crash van Vlucht 9525, het vliegtuig van Germanwings dat eerder dit jaar op 24

maart door copiloot Andreas Lubitz in de Franse Alpen tegen een bergwand werd gevlogen. Wat ons daarbij verontrust, zo verwoordde Arnon Grunberg onlangs mooi in *De Groene Amsterdammer*, ‘is dat samenhang tussen het leven vóór de daad en de daad zelf lijkt te ontbreken.’¹⁷ Nadat de crash plaats had gevonden, werd deze samenhang gelijk gezocht en gevonden: het heden begon zichzelf te herkennen in het verleden dat eraan vooraf was gegaan. Zo werd duidelijk dat Lubitz regelmatig psychische problemen had en werd behandeld voor depressie, tevens zou hij op een eerdere vlucht zijn daad al hebben geïfend.¹⁸ Het misleidende aan deze vorm van terugkijken naar het verleden is dat het toe leeft naar de gebeurtenis in het heden. Die gebeurtenis lijkt daardoor te voorkomen te zijn geweest, maar dat is slechts een illusie. Daarvoor was de daad eerst nodig. Pas nadat de crash geschied was, maakte het verborgen verleden zich voor ons kenbaar. Pas toen stelde het ons in staat het heden erin te herkennen. Maar het kenmerkende voor dat verleden was juist dat het de crash nooit heeft zien aankomen. De crash was nu juist zo angstaanjagend omdat het iets nieuws teweeg bracht en ons een spiegel voorhield waarin we onszelf niet konden herkennen. We bleken ons in onszelf te hebben vergist – we waren kennelijk niet zo veilig als we dachten. Daar kunnen we niets aan doen. Door te zeggen: ‘Ah, nu zie ik in dat dit aspect er altijd was, ik zie het nu waar ik het eerder niet kon zien,’¹⁹ houden we onszelf eigenlijk voor de gek. We maken het verleden voor onszelf aanwezig waar het dat niet eerder was. De disruptieve gebeurtenis was mogelijk juist omdat al de tekenen die er in het verleden naar wezen in die tijd zelf onzichtbaar waren. Om recht te doen aan deze onwetendheid en angstaanjagendheid dient de historicus zich niet op de overeenkomsten tussen het heden en het verleden – de associaties – te richten, maar op de verschillen: het heden en het verleden moeten van elkaar gedissocieerd worden.

Noten

1. P. Ovidius Naso, *Metamorphosen. Boek I* [~8 n.Chr.], vert. M. d’Hane-Scheltema (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1998), 16.
2. De nu opkomende hype rond de terugkeer naar de *longue durée* in de geschiedschrijving is hier een voorbeeld van. In hun *The History Manifesto* stellen David Armitage en Jo Guldi dat de historicus zich vooral bezig moet houden met de vraag ‘Hoe’ iets heeft kunnen gebeuren; het opsporen van causaliteit in het verleden staat hierbij voorop. Het rationele actorschap van het individu wordt hierbij niet in twijfel getrokken. Zie: J. Guldi en D. Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge:

- Cambridge University Press, 2014), 14 en 60.
3. N. N. Taleb, *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable* (New York: Random House, 2010), 10.
 4. T. Metzinger, *The Ego Tunnel: The Science of the Mind and the Myth of the Self* (New York: Basic Books, 2009), 130.
 5. H. Bergson, *Creative Evolution* [1907], trans. A. Mitchell (New York: Dover Publications Inc., 1998), 237.
 6. N. N. Taleb, *Antifragile: Things that Gain from Disorder* (New York: Penguin Books, 2013), 6-8.
 7. F. R. Ankersmit, *Sublime Historical Experience* (Stanford: Stanford University Press, 2005), 344.
 8. C. Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (London: Penguin Books, 2013), XXVII.
 9. Taleb, *The Black Swan*, 21.
 10. S. Žižek, “Robespierre, or, the ‘Divine Violence’ of Terror,” in *Virtue and Terror*, Maximilien Robespierre, ed. S. Žižek (London: Verso Books, 2007), XXIII.
 11. T. D. Wilson, *Strangers to Ourselves: Discovering the Adaptive Unconscious* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002), 153.
 12. Taleb, *The Black Swan*, 21.
 13. Zie bijvoorbeeld: T. Nørretranders, *The User Illusion: Cutting Consciousness Down to Size* (New York: Penguin Books, 1999), 220; H. Joas, *The Creativity of Action* [1992], trans. J. Gaines en P. Keast (Cambridge: Polity Press, 2005), 120; en Wilson, *Strangers to Ourselves*, 93
 14. C. G. Jung, “Archetypes of the Collective Unconscious,” in *The Collected Works of C. G. Jung* Volume 9, Part 1, ed. H. Read, M. Fordham, and G. Adler (London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1959), 23; E. H. Runia, “Of Two Minds” lecture for the *Center of Metahistory Groningen* (Groningen: Center for Metahistory, 2013).
 15. Deze kijk op de geschiedenis is geïnspireerd door de woorden van Henri Bergson, die schreef dat ‘*Order is a certain agreement between subject and object. It is the mind finding itself again in things*’, in H. Bergson, *Creative Evolution*, 223.
 16. H. Bergson, “The Possible and the Real” [1920], in *The Creative Mind: An Introduction to Metaphysics*, trans. M. L. Anderson (New York: Philosophical Library, 1971), 116.
 17. A. Grunberg, “Over de mens als constructie: Het karwei van de vrijheid,” *De Groene Amsterdammer* 139, 19 (2015): 31.
 18. “Copiloot Lubitz oefende daling voor crash uitvoerig,” *De Volkskrant* (6 mei 2015), onder “Nieuws: Buiteland,” <http://www.volkskrant.nl/dossier-vliegtuigcrash-germanwings-/copiloot-lubitz-oefende-daling-voor-crash-uitvoerig~a4002728/> (geraadpleegd op 19 mei 2015).
 19. J. M. Coetzee en A. Kurtz, *Het goede verhaal: Over fictie, waarheid en psychotherapie*, vert. P. Bergsma en J. Poort (Amsterdam: Uitgeverij Cossee, 2015), 95-96.